

סיכום כרונולוגי

להלן סיכום קצר של תולדות היישוב במצדה לאור תוצאות החפירות בעונה הראשונה.

1. התקופה הכאלקוליתית

שרידי היישוב הקדומים ביותר שנתגלו בחפירותינו הם מן התקופה הכאלקו-ליתית. שרידים אלה נחשפו במערה 2011¹⁰⁰, הנמצאת בחלקו התחתון של הצוק הדרומי. אורכה כ-8 מ', רוחבה 3.5 מ' וגובהה 1.5 מ'. ברצפה נמצאו ספלולים, ובהם שרידי צמחים, אריגים ומחצלאות וכן כמה שברים של כלי-חרס כאלקו-ליתיים. מובן, שאין לראות בממצא זה שרידי יישוב על ההר, אלא אחד מתוך עשרות יישובי-המערות האופייניים כל-כך למערות מדבר יהודה בתקופה זו¹⁰¹.

2. תקופת-הברזל

בכמה מקומות, ובכללם בדרגה התיכונה של הארמון הצפוני, נמצאו מעט שריי-חרס פזורים מתקופת-הברזל ב'. לא נתגלה כל מבנה שניתן לייחסו לתקופה זו, ומותר להניח, ששברים אלה מעידים, שבמצדה ישבו מדי פעם בפעם אנשים בודדים מסיבות שונות. דומה, שקשה לראות במציאות חרסים אלה משום הוכחה להצעתו של אָבֶל¹⁰², לפיה מצדה היא אחת מ"מצודות עין גדי" (שמ"א כג, כט), אף-על-פי שיש בכך משום סיוע להצעתו, אם אמנם מקבלים אותה מטעמים אחרים, שאף הם אינם נראים לי.

3. התקופה הקדם-הירודיאנית

אחת ממטרותינו היתה, כאמור¹⁰³, לאתר את המבנים שהקים — כדברי יוסף

100. המערה נחפרה בפיקוחו של מ. מגן, בסיועו של רס"ר מ. כהן.

101. גם בנחל רחף, מדרום למצדה, נמצאו מערות שהיו מיושבות בתקופה הכאלקו-ליתית. המערות נתגלו בסקר שנערך בשעת החפירות בראשותו של יורם צפירי. על מערות דומות בנחל צאלים, מצפון למצדה — ראה: י. אהרוני, ידיעות, תשכ"א, עמ' 22 ואילך.

102. P. F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, II, Paris 1938, p. 380.

103. וראה בראשית סקירתנו זו.

בן-מתתיהו — "יהונתן הכהן" ולקבוע גם את זמנו של יהונתן זה ואת זהותו — יהונתן חשמונאי או אלכסנדר ינאי.

עלינו לציין, שבמשימה הראשונה הצלחנו רק באופן חלקי. במקרים בודדים בלבד עלה בידנו לאתר מבנים שהם ללא ספק קדם-הירודיאניים. מבנים אלה הם בעיקר תעלות (וראה החומה הדרומית-מזרחית), שהובילו לבריכות-מים. מכאן ניתן להסיק, שכמה מן הבריכות התצובות בראש מצדה או בצוקים שבקירבת ראשה — ליד שביל-הנחש ובדרום — נחצבו אולי בימי יהונתן זה. עובדה זו יש בה אף כדי להסביר את דברי יוסף בן-מתתיהו על הגשם שמילא את הבורות בשעת המצור של מתתיהו אנטיגונוס (39/40 לפסה"ג) והציל את יוסף, אחיו של הורדוס, ואת צבאו¹⁰⁴. בדרגה העליונה של הארמון הצפוני מצאנו שרידי קירות שניתן לייחסם אולי לתקופה זו, אולם אף הנחה זו טרם הובהרה די הצורך, ומן ההכרח לבדקה שנית בעונה הבאה. מבנים נוספים שאולי הוקמו בתקופה זו הם שני המגדלים בחומה הצפונית-מערבית (1033/34 ו-1029/1028; וראה לעיל), שללא ספק נבנו לפני חומת-הסוגרים. גם דרך בנייתם שונה. האם יש לראות בעובדה זו הבדל-זמנים טכני בשעת בניית החומה, או שמא יש לייחס את המבנים לימי יהונתן זה? גם בנקודה זו טרם יכולנו להסיק מסקנות ברורות. עם זאת דומה, שבידנו חומר חדש שיש בו כדי להכריע בפלוגתא בדבר זהותו של יהונתן. בעוד שבשטחים שונים נמצאו כמה עשרות מטבעות של אלכסנדר ינאי — לא נמצאו מטבעות קדומים יותר¹⁰⁵. עובדה זו מאפשרת, כמדומני, לקבוע לעת-עתה, שיש לזהות את יהונתן עם אלכסנדר ינאי, ולהניח, שהיה זה ינאי שביצר לראשונה את מצדה.

4. תקופת הורדוס

מרבית בנייני הורדוס כבר נחשפו בעונת-החפירות הראשונה, ולכן כבר אפשר לסכם ולומר, שבעיקרה היתה מצדה של הורדוס מצודה מוקפת חומת-סוגרים. בצדה המערבי התנשא הארמון הגדול, ששימש למגורים, לטכס ולמינהל, ואילו בקצה הצפוני, מחוץ לחומה, עמד ארמון-החווילה. נוסף על אלה נבנו כמה ארמונות קטנים, שנועדו לבני משפחתו של הורדוס ולפקידות הגבוהה. את מרבית החלק הצפוני תופשים המחסנים הצרים והארוכים, מכלול בית-המרחץ

104. ראה: סקר 1955—1956, עמ' 11.

105. להוציא 2—3 מטבעות מתקופת הדיאדוכים, שנמצאו גם הם במכלול הממצאים מימי המרד, ושימשו, ככל הנראה, תכשיטים וכיו"ב.

חפירות מצדה

הציבורי ובניין גדול, שטרם עמדנו על מהותו. לאלה יש להוסיף את מבנה א', שאולי שימש את חיל-המצב. להשלמת התמונה מן הראוי להזכיר את מפעל-המים האדיר, שהיה מבוסס על הטיית מי הוואדיות לעבר שתי שורות של בריכות, שנחצבו לשם כך בצוק הצפוני-מערבי של מצדה. אין ספק, שמצדה לא נבנתה ביום אחד. ניתן לשער, כי בנייתה התנהלה במשך כל שנות השלושים של המאה הא' לפסה"נ¹⁰⁶ וכי בתקופה זו הוכנסו שינויים במהלך הבנייה. כיצד תוכננה בנייתה של מצדה? יוסף בן-מתתיהו מציין, שתחילה נבנתה חומת-הסוגרים¹⁰⁷. לכך יש אולי סמוכין בחפירות הגיזרה הצפונית-מזרחית של החומה והפאה המזרחית של המחסנים (וראה לעיל). דומה, שניתן אף לשער, שהארמון הצפוני ובית-המרחץ נבנו לפני המחסנים (וראה לעיל). בעונה הבאה, כשנסיים את חפירת הגיזרה הצפונית-מזרחית של החומה ושל השטח שמסביב לפינה הצפונית-מערבית של מבנה VII, עשויים להתגלות פרטים נוספים, שללא ספק יפיצו אור על בעיה זו ועל סדר בנייתה של מצדה.

5. בין הורדוס למרד

בין תקופת הורדוס ותקופת המרד — למצער בסמוך לתקופת המרד — היתה מצדה מיושבת. מעידים על כך דברי יוסף בן-מתתיהו, המספר, שחיל-המצב הרומי הושמד עם כיבוש המקום בראשית המרד. טרם עלה בידנו לאתר מבנים כלשהם שניתן לומר עליהם שנבנו בתקופה זו, אם אמנם הוקמו מבנים כאלה. בבניינים ההירודיאניים ניתן להבחין בתיקונים רבים ובכמה תוספות. בחלקם נעשו תיקונים ותוספות אלה בימי המרד, אולם אין ספק, שבחלקם נעשו לפני-כן. לעומת זה יש בידנו עדות ברורה, שבין הורדוס למרד היה המקום מיושב, הלא הם מאות המטבעות מימי ארכילאוס ואגריפס, ובמיוחד מימי הנציבים השונים.

6. תקופת המרד

חלק גדול מסקירתנו הוקדש לתיאור הממצאים מימי המרד, ולא נותר לנו אלא לסכם בקווים כלליים את הידוע לנו על היישוב בתקופה קצרה אך חשובה זו.

106. סקר 1955—1956, עמ' 12.

107. מלח' ז, ח, ג.

באופן כללי ניתן לומר, שכמקום-המגורים העיקרי של אנשי המרד שימשו סוגרי החומה. לשם כך הוקמו בהם מחיצות ונבנו תאים, תנורים וממגורות. מאחר שהסוגרים לא הספיקו למטרה זו, הוספו כמה מבני-מגורים, על-פי-רוב בצמוד לחומה. כמה מן ה"ארמונות" ההירודיאניים שימשו אף הם למגורים, אולי למנהיגי המרד. בתקופה זו כמעט לא הוספו בנייני-ציבור. לצורכי אפייה, מלאכה וכו' שימשו בעיקר המגדלים שבחומה. עם זאת הוסיפו אנשי המרד מבנים מספר שנועדו לתפקידים מיוחדים, ביחוד לצרכים דתיים, כגון מקוואות, וככל הנראה גם בית-כנסת. אולם גם כאן נוצלו המבנים שנמצאו במצדה במידה מירבית.

אם בחלק מן המבנים ההירודיאניים — כמו, למשל, המחסנים — השתמשו אנשי המרד כמות שהם, משום שהתאימו לצורכיהם, הרי בארמון-החווילה ובחלקים אחרים של המבנים שהיה להם בעיקר אופי ארכיטקטוני-עיטורי — כמו, למשל, עמודים — לא היה להם צורך. רצפות-העץ פורקו ושימשו חומר-תבערה, במיוחד בשלב האחרון, לפני פריצת הרומאים. גם חוליות-העמודים נוצלו, הן לבניית עמודים במבני המרד — כמו, למשל, מקווה-הטהרה שבדרום — והן כספסלים, שולחנות וחומר-בנייה אחר. מסתבר, שחלקים מסוימים מן הארמון הצפוני כבר היו במצב בלתי-תקין ערב המרד.

הריכוזים הגדולים של פרוטות המרד, שנמצאו בעיקר במבנים בעלי אופי ציבורי — כגון המקווה שבדרום, המחסנים שבצפון, הארמון המערבי וכמה מתקנים אחרים, כמו, למשל, מאפיות ובתי-בישול וכו' — מעידים אולי על הדרך שבה אורגנו החיים במצדה בתקופה זו. דומה, שהחיים התנהלו במשותף, על-פי תכנון ופיקוח מרכזי. ייתכן, שהפרוטות שימשו כתלושים, שבעזרתם נעשה קיצוב המזונות ואורגנו השירותים לכלל התושבים, בדומה לתלושי-החרס המיוחדים שבעזרתם אורגנה חלוקת המצרכים, לרבות החלוקה לכוהנים וללויים.

כל המבנים הציבוריים שנחפרו עד כה נשרפו בשריפה גדולה, דבר ההולם את תיאורי יוסף בן-מתתיהו. תמונה דומה נתגלתה במבני-המגורים של אנשי המרד, מקום שם נמצאו לעתים קרובות ערימות-גחלים בפינות החדרים, ובהן שרידי רכושם הפרטי של אנשי המרד.

7. חיל-המצב הרומי לאחר המרד

יוסף בן-מתתיהו מציין, שסילוה השאיר במצדה יחידה של חיל-מצב, אבל אינו מוסר מה היה גודלה וכמה זמן שהתה במקום. כפי שכבר צוין, נמצאו

במקומות שונים סימנים ברורים לפעילות חיל-המצב. במיוחד ניכרת פעילות זו במצודה הדרומית ובסביבתה הקרובה, בגיזרה הצפונית-מערבית של החומה, ליד שער-המים ובכמה מקומות בארמון המערבי, אך בראש ובראשונה בבית-המרחץ הציבורי. כן ברור, שפה ושם פינה חיל-המצב שפך ואפר מתדרים שרופים, כדי להתקינם למגורים. ייתכן, שחשיפת בניין א' תשפוך אור נוסף על פעילות זו. לעת-עתה אי-אפשר לקבוע סופית, כמה זמן חנה חיל-המצב במקום. מטבעות חיל-המצב שגוקו עד כה הם כולם מן השנים הראשונות לאחר כיבוש מצדה: מטבע של טיטוס משנת 74, מטבעות עם הכתובת "יודיאה קאפטא" וכיו"ב, פרט למטבע אחד משנת 99/100, שנטבע בטבריה בימי הדריאנוס ונתגלה בבית-המרחץ. אם לא תשתנה התמונה עם פענוח הפאפירוסים הלאטיניים או בעקבות גילויים של מטבעות נוספים — ניתן לשער, שחיל-המצב שהה במקום עד שנת 106, היא השנה שבה נהפכה הממלכה הנבטית לפרוסיקה.

עובדה מעניינת ביותר היא, שעד כה לא נתגלה כל ממצא מימי בר-כוכבא, לא בין אלפיים המטבעות שנתגלו ולא בין הממצאים האחרים¹⁰⁸. בימי בר-כוכבא לא היה כל הגיון צבאי להציב במקום חיל-מצב

108. מן הראוי לעמוד על תעודה מס' 19 מוואדי מורבעת (*DJD*, II, pp. 104 ff.). זהו גט שניתן "באחד למרחשון שנת שת במצדא". מיליק סבור, ששנת 6 זו היא למניין ההיפארכיה (פרובינקיה ערבית), היינו, שנת 111 לספה"ג. כבר לפני התחלת חפירותינו במצדה לא הניח פירוש זה את דעתי, שהרי תמיד כאשר תעודה יהודית — כמו, למשל, התעודות ממערת-האיגרות שבנהל חבר (וראה: י. ידין, ידיעות, כו, ג—ד, תשכ"ב, עמ' 219: "ועל מנין הפרכיה דא") — נושאת תאריך לפי מניין הפרובינקיה, צוין הדבר במפורש. כבר אז הבעתי לפני חברי ובהרצאה פומבית את הדעה, שמניין השנים בגט הוא לפי שנות המרד, היינו, שנת 71. ניתן לשער, שלפני מגיני מצדה בשנים 70—73 עמדה הבעיה הקשה של מניין השנים. עד שנת 70 ועד בכלל מנו — לפי עדות המטבעות — שנה א, ב, . . . ה למניין המרד. ניתן אפוא לשער, שמשנת 71 ואילך הוסיפו למנות לפי אותו מניין. מובן, שדבר זה יפה במיוחד למצב במצדה. עתה, לאחר שהעלו חפירותינו, שבימי בר-כוכבא לא היה יישוב יהודי במקום ואף לא נמצא סימן כלשהו ליישוב יהודי בשנים שבין מרד למרד — דומני, שהצעתי זו מתחזקת. בהזדמנות זו מן הראוי להזכיר את האוסטרקון הארמי שנתגלה בוודאי מורבעת (*DJD*, II, No. 72, pp. 172 ff.), שבו נזכרת מצדה: "וסלקת מן תמן למצדא". מיליק מתארך את האוסטרקון למחצית הראשונה של המאה הא' לספה"ג. גם תאריך זה אינו נראה לי, ודומני, שיש לייחסו ליישובה של מצדה בימי המרד.

סיכום כרונולוגי

של אנשי המרד, וודאי גם לא נמלטו למצדה אחרוני המרד — שלא כלמערות קשות־הגישה במדבר יהודה — שכן אין ספק, שהמקום היה נהפך להם למלכודת. ניתן לשער, שזכר שנת 73 היה עדיין טרי בזכרונם.

8. התקופה הביזאנטית

מבחינת השתכבות הממצא במצדה העובדה החשובה ביותר היא, שהנזירים הביזאנטיים התיישבו במקום לאחר שאירעו בו רעידות־אדמה אדירות, שגרמו הרס רב למבנים רבים במצדה. בשני מקומות, לפחות — בית־המרחץ הציבורי והחומה המערבית — נבנו תאי הנזירים על גבי המפולת הגדולת שכיסו את השרידים מימי המרד ומימי חיל־המצב הרומי כאחד. לא מצאנו כל כתובת או הוכחה אחרת שתסייע בידנו לקבוע את זמנם המדויק של המבנים הביזאנטיים. עם זאת ניתן לקבוע — על־סמך כמה מטבעות שנמצאו על פני השטח, בקירבת המחסנים הדרומיים, ועל־סמך סגנון הפסיפס שבכנסייה — שיישוב זה החל במאה הה', ונסתיים, ככל הנראה, עם הכיבוש הפרסי. כן לא עלה בידנו לקבוע את זהותם המדויקת של הנזירים, אולם לא מן הנמנע, שנמנו עם אחת הכיתות של הכנסייה הסורית. השערה זו מבוססת על אוסטרקון, שנתגלה על פני השטח לפני חפירותינו ונמצא עתה באגף־העתיקות.

פרט לכמה חרסים מראשית התקופה הערבית לא מצאנו במצדה כל ממצא או שריד מזמנים מאוחרים יותר.

עלינו לציין, שמטבע הדברים עדיין טעון חלק ממסקנותינו הכרונולוגיות ליבון ובירור, מלאכה שתהיה אולי קלה יותר לאחר סיום החפירות. עם זאת אין ספק, שהממצאים בעונת־החפירות הראשונה מאששים את הסיכום הכרונולוגי בכללותו.

ירושלים, ספטמבר 1964

מעניין לציין, שנושאו של מכתב (?) סתום זה הוא יהו ח נן (ללא שם אב). שמא יש קשר בינו ובין "יהוחנן" המופיע על האוסטרקונים שלנו (וראה לעיל) ?